



Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY  
DENMARK

## Landskabskvalitet, naturkvalitet og demokrati

Arler, Finn

*Published in:*  
Æstetik og naturoplevelse

*Publication date:*  
2008

*Document Version*  
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

*Citation for published version (APA):*

Arler, F. (2008). Landskabskvalitet, naturkvalitet og demokrati. I M. Rasmussen (red.), *Æstetik og naturoplevelse: bidrag til teoridannelse fra Æstetik kredsen på Aalborg Universitet* (s. 149-173). Academic Publisher.

### General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

### Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at [vbn@aub.aau.dk](mailto:vbn@aub.aau.dk) providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

# **Landskabskvalitet, naturkvalitet og demokrati**

**Finn Arler**

Det åbne land kan minde om en slagmark. Fyldt med krigere, der kræver værdier, ønsker og interesser henholdsvis anerkendt, tilfredsstillet og tilgodeset. Landmænd og forstfolk, biologer og naturfredere, bilister og boligejere, golfspillere og jægere, råstofgravere og fabriksejere. Alle har de hver deres særlige sæt af kriterier for kvalitet; kriterier som nok kan være beslægtede på kryds og tværs, men sjældent helt sammenfaldende. Samtidig foregår en kamp om, hvilke kategorier man skal beskrive kampens substans med, hvilke våben der må kæmpes med, og hvilke regler der skal gælde i kampen (jf. også Christensen 2000). Kampens fronter er dog sjældent låst fast, men bevæger sig til stadighed i nye retninger. Alle aktører har nemlig ben i flere lejre, og interesser, ønsker, værdier, kategorier og regler sættes derfor fortløbende til debat.

Jeg skal i denne artikel forsøge at angive nogle pejlemærker, som kan gøre det lettere at navigere på området. Jeg skal i første omgang pege på nogle af de ting, som gør debatten særligt aktuel. Jeg skal dernæst beskæftige mig lidt med et par nøgletermer: landskab og natur, hvor især den sidste term er anvendt og fortsat anvendes meget forskelligartet. Jeg har forsøgt at samle nogle af betydningerne i fem konstellationer. Næste skridt vil være at præsentere og diskutere nogle forskellige bud på værdier eller kvaliteter, som kan være værd at orientere sig efter. Slutteligt skal jeg kort behandle spørgsmålet om demokrati i relation til beslutninger om det åbne lands udvikling.

## **1. De mange anledninger**

Der er en række anledninger til, at debatten om landskabs- og naturkvalitet er blevet revitaliseret i disse år. Vigtigst af alt er naturligvis, at det danske landskab i øjeblikket undergår – og ikke mindst i de kommende år vil undergå – nogle betydelige forandringer, hvis karakter endnu langt fra er afklaret. Landbruget er fortsat ude i en strukturudvikling, hvor stadigt færre bedrifter producerer stadigt mere, suppleret af et stort antal deltids- og hobbybedrifter. Strukturudviklingen forstærkes af et stigende konkurrencepres ikke mindst fra de nye østeuropæiske EU-lande. Den bymæssige bebyggelse

se breder sig samtidig fortsat, og trafik anlæggene bliver stadigt mere omfattende – ikke mindst i kombination med den bræmme af produktions- og servicevirksomheder, som skyder op langs vejene.

Omvendt er organisationer som Danmarks Naturfredningsforening og Nepenthes i offensiven med planer om at omdanne ganske betydelige områder fra produktionsland til vilde eller rekreative områder. Det blev allerede i forbindelse med i revisionerne af naturforvaltningsloven og skovloven i 1989 vedtaget at fordoble det danske skovareal indenfor en trægeneration, dvs. i løbet af 80-100 år. Spørgsmålet om nationalparker har været oppe at vende flere gange i den danske debat (Naturfredningskommissionen 1967; Naturrådet 2001), men idéen er hidtil blevet forkastet af de fleste på grund af frykten for at opdele det danske land i et A- og et B-hold, hvor der drages omsorg for det første på bekostning af det andet. Grunden til denne rundes fornyede opbakning til de større parker er ikke mindst den såkaldte øbiogeografiske pointe, at der er et stort behov for relativt upåvirkede områder af en vis størrelse, hvis vi skal oppebære en betydelig biologisk diversitet i det danske land.

Nationalpark-debatten er dog langt fra den eneste officielle anledning. I flere amter har man således de seneste år udarbejdet naturkvalitetsplaner – en praksis som kan tænkes videreført, når kommunerne efter kommunalreformen overtager natur- og landskabsområdet fra amterne.<sup>1</sup> Naturkvalitetsplanerne skal ses i sammenhæng med den nationale lovgivning – først og fremmest plan-, frednings- og naturbeskyttelseslovgivningen – der igen skal ses i sammenhæng med EU-initiativer som VVM-direktivet (EU 1985 og 2003) med dets krav om redegørelser ved større anlægs miljømæssige virkninger, og hvor krav om landskabelige hensyn nu er ved at vinde indpas, Habitat- og Fuglebeskyttelses-direktiverne (EU 1979 og 1992) og udviklingen af det såkaldte Natura 2000-netværk, Vand-rammedirektivet med dets strenge krav om opstilling af recipientkvalitets-standarder (EU 2000). Hertil skal så lægges globale aftaler som biodiversitetskonventionen fra 1992 og en række ældre konventioner, herunder ikke mindst Ramsar-konventionen om vådområder fra 1978.

En sidste anledning, som har været en smule overset, men som jeg selv betragter som meget væsentlig, er Europarådets Landskabskonvention (Europarådet 2000). Landskabskonventionen er et såkaldt ”soft-law”-

---

<sup>1</sup> Idéen er, at naturkvalitetsplanlægningen skal levere grundlaget for at målrette og prioritere af den lokale indsats, bl.a. som grundlag for udpegningen af særligt miljøfølsomme områder (SFL-områderne), ved indgåelsen af miljøplejeaftaler med jordbrugerne (de såkaldte MVJ-aftaler), ved miljøvurderinger af anlæg (VVM) og planer (SMV) og mere generelt som grundlag for den offentlige såkaldte naturpleje- og naturgenopretningsindsats (jf. også Wilhjelmudvalget 2001).

dokument, og er derfor ikke forpligtende på samme håndfaste måde som eksempelvis et EU-direktiv. De involverede parter udtrykker dog under alle omstændigheder en fælles forpligtelse til at igangsætte initiativer, der tager sigte på opstilling af kvalitetsmål på forskellige niveauer. Konventionen er derfor en glimrende anledning til at starte en proces, som også ud fra de øvrige nævnte anledninger vil være væsentlig. Landskabskonventionen har fire hovedformål:

- At øge opmærksomheden over for landskabers kvalitet, værdi og betydning, herunder forhold af betydning for kulturarv, identitet og livskvalitet.
- At give både lokale og besøgende mulighed for at opleve landskaber af høj kvalitet.
- At få lokale, regionale, nationale og internationale autoriteter til at opstille kvalitetsmål for landskaber.
- At få borgerne til selv at spille en aktiv rolle i denne proces i, hvad der i bemærkningerne til konventionen betegnes som ”et sandt landskabs-demokrati.”

Konventionen lægger op til at få identificeret og formuleret de kvaliteter og værdier, som der skal sigtes efter i planlægningen inden for et givet område. Den lægger op til, at sikringen af høj landskabskvalitet skal være et fælles ansvar, og at borgerne derfor også skal involveres i fastlæggelsen af kvalitetsmål. Inden vi skal undersøge, hvilke kvaliteter der vil kunne komme på tale, skal vi kaste et blik på et par af de begreber, som udgør omdrejningspunktet for det hele, nemlig landskab og natur.

## **2. Landskab og natur**

Jeg har brugt to forskellige udtryk i denne artikels overskrift: landskabskvalitet og naturkvalitet. Spørgsmålet om, hvad der kan henregnes under henholdsvis det ene og det andet udgør i sig selv et stridspunkt i det komplekse spil om det åbne lands udvikling. For nogle er de to begreber sammenfaldende, for andre er de meget forskellige og bør holdes strengt adskilt. Konflikten handler i høj grad om, hvad der skal lægges i begrebet ”natur,” og bag dette ligger for så vidt en art strid om verdens indretning, men den kan også langt hen tolkes som en strid om, hvor stor vægt forskellige slags landskabskvaliteter bør tillægges. Inden vi kommer til det kontroversielle begreb ”natur,” skal det ikke ganske klare, men dog mindre kontroversielle begreb ”landskab” kort behandles.

## 2.1 Landskab

Landskabskonventionens definition af ”landskab” lyder således: ”et område, sådan som det opfattes af lokale folk eller besøgende, og hvis karakter er resultatet af handlinger og samspil mellem naturlige og/eller kulturelle (dvs. menneskelige) faktorer” (Europarådet 2000: Art.1.a). Definitionen omfatter den dobbelte betydning, som begrebet ”landskab” også tillægges i almindelig nutidig sprogbrug (Tuan 1977; Olwig 2002; Arler 2004):

- Landskabet som *rum*, dvs. som en fysisk-arealmæssig kategori, der refererer til områder af en vis størrelse samt alle de elementer, der befinder sig deri.
- Landskabet som *sted*, dvs. som en opfattelsesmæssig kategori, der betegner et givet sted og dets omgivelser i deres helhed, sådan som de opfattes, betragtes og tolkes af mennesker – bl.a. i lys af områdets natur- og kulturhistoriske udvikling.

Den første betydning er tættest på den oprindelige, hvor et ”landskab” var et rumligt afgrænset område med en særlig juridisk status på samme måde som eksempelvis et grevskab. Hertil er så senere føjet betydningen af ”landskab” som noget, der opfattes – betragtes og tolkes – af mennesker som en helhed. En tilsvarende dobbelthed kan også findes i andre deklamationer og konventioner om landskab. I Benelux-konventionen om naturbevarelse og landskabsbeskyttelse defineres landskabet således som ”en håndgribelig del af jorden defineret af forskellige faktorerers relationer og interaktioner: jordbund, højdeforhold, vand, klima, flora, fauna og mennesker”, med den yderligere tilføjelse, at landskabet kan betragtes som ”et spejlbillede af fællesskabets forhold til sine naturlige omgivelser og af dets måde at agere over for disse omgivelser” (Benelux 1982: Art.I.2). I Sevilla-charteret om de mediterrane landskaber defineres landskabet som ”det håndgribelige udtryk for det rumlige og tidslige forhold mellem individer og samfund og disses fysiske omgivelser” – et forhold, der kan være af både ”emotionelt, identitets-relateret, æstetisk, symbolsk, spirituelt eller økonomisk” art (CLRAE 1994: Art.I.1).

Selvom begrebet ”landskab” er forholdsvis uklart i konturerne – det er sjældent entydigt, hvor et landskab stopper – så er det omvendt ikke et særlig kontroversielt begreb. Dobeltheden er anerkendt af de fleste, og det har mig bekendt ikke givet anledning til voldsomme sværdslag. Det samme kan derimod ikke siges om det andet nøglebegreb ”natur.”

## 2.2 Natur

Begrebet ”natur” er blevet stadigt mere kompliceret, efterhånden som mange forskellige traditioner har anvendt begrebet på forskellig vis (jf. bl.a.

Lovejoy 1960; Williams 1972; Fink 1995). Ikke mindst spørgsmålet om naturens status i forhold til to andre hovedelementer, Gud og mennesket, har givet anledning til en stribe forskellige tolkninger. Jeg skal her nøjes med meget kort at skitsere fem typiske konstellationer, som har eller i det mindste har haft betydning for opfattelsen af natur- og landskabskvalitet. De fem konstellationer er skematisk fremstillet i nedenstående figur.

	1. konstellation	2. konstellation	3. konstellation	4. konstellation	5. konstellation
<b>Gud</b>	Skaberen	Skaberen	---	---	---
<b>Mennesket</b>	I Guds billede	Synderen	Skaberen	Synderen	Skaberen og det skabte
<b>Naturen</b>	Materialet	Skaberværket	Materialet	Skaberen	

*Figur 1. Fem forskellige konstellationer af grundelementerne Gud, mennesket og naturen.*

I den første konstellation er Gud skaberen og mennesket skabt i Guds billede. Gud er helt adskilt fra naturen, mens mennesket som dobbeltvæsen er delvist adskilt. Naturen er skabt af Gud, men siden overladt mennesket som materiale. Menneskets dobbelthed gør det muligt at tolke denne konstellation på flere forskellige måder. En måde er at gøre menneskets projekt til en frigørelse fra naturen, det timelige, så det kan vende sig mod det vigtigste, det uforanderlige, Gud. Det er en udbredt middelalderlig position med især Augustin som inspirator. Viden om og brug af naturen skal da kun sikre det fornødne. En anden måde er at betragte naturen som materiale, der uden begrænsning kan bruges til hvad som helst, eftersom menneskets gudelignende status hæver det over den helt igennem profane natur. Denne position udbredtes især efter renæssancen under Francis Bacons slogan om at gøre viden til magt ”så bevidstheden kan udøve den autoritet over tingenes natur, som den er berettiget til” (Bacon 1960: 7). En tredje måde er at tolke menneskets gudelignende status sådan, at det er forpligtet til at behandle det overdragne materiale på en måde, der er denne status værdig, dvs. til at forbedre det naturlige materiale på samme omhyggelige og opbyggelige måde som en Gud ville have gjort.

I den anden konstellation tildeles mennesket derimod synderens rolle. Naturen er som skaberens værk fuldendt, hvis det ikke lige var for mennesket, der optræder som en elefant i en glasbutik. Det er grundidéen hos Rousseau, formuleret i den allerførste sætning i dannelsesromanen *Émile*: ”Alt er godt som det udgår fra skaberens hænder; i menneskets hænder udarter alt” (Rousseau 1962: I 13; jf. også hertil Arler 1997 og 2004). Mennesket er sat fri til at handle på egen hånd, men er omvendt ikke gudelignende

nok til at bruge denne frihed på en måde, der lever op til det øvrige skaberværk. Igen er der flere muligheder for tolkning. En tolkning åbner mulighed for at mennesket med tiden vil kunne lære at beundre skaberværket og behandle det efter fortjeneste. En anden mulighed er slet og ret at forsøge at holde igen på menneskeartens udbredelse. En tredje mulighed er den middelalderlige længsel efter at slippe ud af dennesidighedens fængsel.

I den tredje konstellation er Gud forsvundet, mens en række af de øvrige karakteristika fra den første tolkning er bevaret. Mennesket har her overtaget rollen som den kreative skaber, mens naturens status som materiale er uforandret. Det er det menneskelige arbejde, der skaber værdi, som det på klassisk form formuleres hos John Locke: "land, der er fuldstændigt overladt til naturen, og ikke er forbedret gennem græsning, pløjning eller beplantning, kaldes med rette spildt; og der vil stort set ingen nytte være at hente der" (Locke 1970: 137). Der findes også den variant, at det hele, inklusive naturen, blot er en menneskelig konstruktion. Under alle omstændigheder er al værdi udtryk for menneskelige ønsker og valg. "Naturen selv," der her ikke omfatter mennesket, forbliver stum eller ligeglad, som bl.a. Ole Thyssen og Svend-Erik Larsen har formuleret det (Thyssen 1982; Larsen 1996). Mennesket tillægges også i denne konstellation typisk en dobbeltrolle, for så vidt som en del, kroppen, er forbundet med naturen, mens en anden del, fornuften, forestillingskraften, fortolkningsevnen og den kreative kraft i en eller anden forstand er overnaturlig. Igen er i hvert fald to tolkninger mulige. Den ene giver mennesket en ubegrænset råderet over naturen. Den anden fordrer af mennesket, at det bestræber sig på at forbedre materialet efter egne standarder og bedste evne.

Heller ikke i den fjerde konstellation optræder der en særskilt Gud. Mennesket betragtes imidlertid ligesom i den anden konstellation som delvist adskilt fra naturen. Ikke i kraft af særligt vigtige overnaturlige træk, men derimod som en naturfremmed synder – en terminator, der ødelægger den velfungerende, skabende og selvregulerende natur. Igen kan vi finde forskellige muligheder for fortolkning. De vil imidlertid alle være forbundet med selvbeegrænsningens kunst. Et med naturen bliver mennesket aldrig mere, selvom mennesker muligvis engang har levet som ægte naturfolk, og selvom drømmen om at vende tilbage fortsat lever. Menneskets status som synder gør under alle omstændigheder, at større indgreb vanskeligt vil kunne forsvares. Naturkvalitet vil aldrig kunne omfatte menneskelige indgreb endsige anlæg. Hvor mennesket trænger frem, må naturen vige, og jo mere menneskene breder sig, jo dårligere får naturen det. Til alt held er der folk, som ved, hvad der er godt for naturen – nemlig at holde menneskene væk – og som kan tale på dens vegne.

I den femte og sidste konstellation er menneske og natur forenet, eller rettere: de har aldrig været adskilt. Mennesket er blot én blandt andre arter, der er blevet til gennem en lang evolutionær proces, og er ikke på nogen måde hverken over- eller undernaturlig. Naturen bliver derfor heller ikke trængt eller får det ikke skidt, når mennesket dukker op. Den ændrer sig, og det kan være godt eller skidt ud fra forskellige (menneskelige eller ikke-menneskelige) synsvinkler og kriterier. Mennesket er ligesom resten af naturen både skabt og permanent medskabende. Det er lige så lidt som den øvrige natur skabt på én gang af en overnaturlig skaber og efterfølgende kastet ind i en fremmedartet og meningsløs verden, sådan som eksistentialister vil have det, men er frembragt gennem de selv samme mekanismer som alle andre arter og har derfor også al mulig grund til at føle sig hjemme i den verden, det bebor.

Også den femte konstellation giver mulighed for flere tolkninger. Én mulighed, den socialdarwinistiske, er at betragte mennesket som endnu én blandt de mange arter, der kæmper om at skaffe plads og ressourcer til egne ønsker og behov, og hvor den øvrige natur blot er materiale for menneskelige ambitioner af enhver art på samme måde som mennesket selv er materiale for andre arters behov. En anden mulighed er at se mennesket som endnu en medskaber, der, så langt det er muligt, bør bestræbe sig på at varetage den opgave at skabe størst mulig natur- og landskabskvalitet – de to begreber vil her være sammenfaldende – ud fra forhåndenværende elementer, bedømt ud fra de hidtil bedste forhåndenværende kriterier, og i øvrigt løbende at forsøge at forbedre disse kriterier ud fra de hidtil bedste forhåndenværende argumenter.

Man kunne vælge at sige, at denne opgave gør afgrænsningen til det guddommelige mindre skarp, sådan som jeg har forsøgt at illustrere i figuren ovenfor. Men for det første vil en sådan Gud under ingen omstændigheder være hinsidig, men i bedste fald en antagelse om en iboende stræben efter forbedring. For det andet må det være på sin plads at udtrykke en passende beskedenhed på menneskeartens vegne. Vore evner er immervæk så begrænsede, og vore tolkninger så kosmologisk lokale, at det vil være galmandsværk at forsøge at påtage sig opgaver på hele universets vegne, *sub specie aeternitatis*. Mindre end det kan imidlertid også gøre det.

### **2.3 Positioner i debatten om landskabs- og naturkvalitet**

De fem konstellationer kan ikke uden videre oversættes til aktuelle positioner i debatten om landskabs- og naturkvalitet. Som sagt giver de hver for sig en række muligheder for viderefortolkning, og mange vil antagelig ikke kunne placere sig entydigt inden for en enkelt af de fem konstellationer. Ikke desto mindre peger de i forskellig retning. Skal man gøre et lidt dri-



stigt forsøg på at optegne forskellige grundparadigmer med udgangspunkt i de fem konstellationer, så kunne det se ud som følger.

Den første position kunne man kalde *de menneskelige præferencers paradigme*. Pointen er den, at det er forhåndenværende menneskelige præferencer, velbegrundede eller ej, som skal afgøre, hvordan det åbne land udvikler sig. Denne position vil typisk udspringe af den første eller den tredje konstellation, hvor mennesket tillægges en overnaturlig status, men kan også udspringe af den femte. Det kunne eksempelvis være tilfældet, hvis man i sin iver efter at undgå enhver form for paternalisme finder det fornødent at definere det gode som opfyldelse af flest mulige menneskelige præferencer, eller alternativt: hvis man tror sig i stand til at argumentere for at betragte den menneskelige frihed til at gøre hvad som helst som så væsentlig en naturkvalitet, at den altid går forud for alle andre.

Den anden position giver jeg betegnelsen *syndefaldsparadigmet*. Grundidéen er den, at mennesket på den ene eller anden måde på forhånd er fremmed for eller har bragt sig ud af den i sig selv velfungerende natur, som det derefter til stadighed forsynder sig imod ved sin blotte tilstedeværelse. Denne position ligger i forlængelse af den anden eller den fjerde konstellation. Sigtet vil være at fremme den størst mulige naturkvalitet, hvilket her slet og ret må forstås som fravær af menneskelig påvirkning, og dermed også strengt adskilt fra begrebet "landskabskvalitet."

Den tredje position vil jeg kalde *det integrerede kvalitetsparadigme*. Dette paradigme ligger fint i forlængelse af den tolkning af den femte konstellation, der lægger hovedvægten på fremme af kvalitet, bedømt ud fra de hidtil bedst begrundede kriterier, og uden på forhånd at lægge et skarpt skel mellem mennesket og den øvrige natur. Hvad dette mere præcist indebærer, kan ikke på forhånd afgøres, men vil netop afhænge af kvaliteten af de kriterier, værdier og argumenter, som bringes i spil. Den tredje position ville nærme sig den første position, hvis der kan gives tilstrækkeligt plausible argumenter for, at hovedvægten bør lægges på den personlige frihed, forstået som en individuel frihed til at følge egne private præferencer. Man påtager sig i så fald den i mine øjne temmelig utaknemlige opgave at skulle begrunde, at den individuelle frihed til at gøre hvad som helst er så umådelig vigtig i forhold til alle andre naturkvaliteter, at den altid går forud for alt andet. Omvendt ville det integrerede kvalitetsparadigme på visse punkter kunne alliere sig med tilhængere af syndefaldsparadigmet, hvis der kan argumenteres tilstrækkeligt overbevisende for, at der er stor værdi i at lade områder udvikle sig med mindst mulig menneskelig indgriben.

Valget af paradigme har betydning for valg af ord. Tilhængere af det første paradigme vil alt andet lige foretrække at tale om landskabskvalitet,

eftersom menneskets delvist overnaturlige status gør spørgsmålet om naturkvalitet mindre interessant. Tilhængere af det andet paradigme vil derimod alene tale om naturkvalitet og stærkt modsætte sig at sammenblende med landskabskvalitet. Som tilhænger af det tredje paradigme vil jeg imidlertid betragte begreberne natur- og landskabskvalitet som synonyme – eller for at være helt præcis: landskabskvaliteterne er en delmængde af naturkvaliteterne. Lad os nu vende os mod disse.

### **3. Landskabs- og naturkvaliteter**

Der findes efterhånden en række interessante bud på, hvilke værdier og kvaliteter, der skal sigtes efter i forbindelse med afgørelser med relation til udviklingen af det åbne land. Disse værdier og kvaliteter kan opdeles på forskellig vis, men aldrig uden visse overlapninger. Jeg har valgt at dele op i tre grupper af værdier og kvaliteter, der udspringer af tre forskellige aspekter af landskabet: landskabet som et historisk kulturlandskab, som levested for biologiske organismer og som æstetisk rum og sceneri.

Jeg har undladt at medtage værdier og kvaliteter af snæver nyttemæssig karakter (jordens bonitet, træernes celluloseindhold, biomassens brændværdi, bakkernes vindprofiler etc.), selvom de naturligvis spiller en betydelig rolle for de beslutninger, der har betydning for landskabsudviklingen. Mit fokus vil her alene være rettet mod kvaliteter, der ikke er direkte nyttige, men som har betydning og gør sig gældende, når vi beskæftiger os med, befinder os i eller har tilknytning til et område (Arler 2000; jf. også Caspersen et al. 2001; Højring og Caspersen 2001). Det er samtidig værd at bemærke, at jeg i det følgende vil tage udgangspunkt i værdier og kvaliteter, som er fremhævet af kendere på forskellige områder. Dette forhold skal jeg vende tilbage til senere.

#### **3.1 Landskabet som historisk resultat**

Den første type værdier og kvaliteter, jeg skal fremhæve, er knyttet til landskabet som et historisk kulturlandskab. Det betyder, at der lægges stor vægt på kvaliteter og elementer, der er relateret til historisk betydning. I Miljøministeriets kortlægning af det danske kulturlandskab (Skov- og Naturstyrelsen 1999 og 2002) anvendtes bl.a. kriterier som det unikt-sjældne eller det sjældne i området, det repræsentative eller egnspecifikke, autenticitet, høj kilde- og fortælleleværdi, identifikationsværdi, tematisk hetero- eller homogenitet – kombineret med kriterier som bevaringsstatus og fortsat funktionalitet.

Kriterierne er koncentreret omkring de elementer i det åbne land, som har en særlig historisk betydning – og dermed også identifikationsværdi for beboerne i området. Selvom kriterierne specifikt er udviklet i forhold til kulturlandskabet, så behøver det ikke alene dreje sig om de særlige menneskelige påvirkninger som en særlig arealanvendelse, et særligt bebyggelsesmønster eller en særlig dyrkningsstruktur: f.eks. et typisk herregårdslandskab, typiske eller helt særlige udskiftningsstrukturer etc. De samme kriterier kan også bruges på den historiske naturforandring i en bredere forstand, der inkluderer geologiske og evolutionære eller genealogiske karakteristika. Der kan således være tale om særlige landskabsformer eller en særligt sjælden eller repræsentativ vegetation: markante smeltevanddale, karakteristiske morænelandskaber, højmoser eller lignende. Ud fra en biologisk vinkel kan det være vigtigt at fremdrage natur- og landskabstyper, som historisk har spillet en væsentlig rolle i landskabet, og som derfor har sit særlige sæt af arter tilknyttet. Nogle naturtyper kan findes forud for menneskelig tilstedeværelse, mens andre – som overdrev og heder – i højere grad er forbundet med menneskelig anvendelse og derfor fordrer vedvarende pleje for fortsat at kunne opleves.

Kriterierne er ikke uden videre sammenfaldende; somme tider er de endog indbyrdes modstridende (f.eks. det typiske vs. det sjældne). Hvilken vægt de enkelte kriterier bør tillægges, og hvordan de mere specifikt skal fortolkes, vil både afhænge af det konkrete landskabs karakter og af de forskellige ønsker og forestillinger, berørte parter måtte have. Selvom kriterierne er relativt åbne og fortolkningskrævende (hvornår har noget f.eks. tilstrækkelig fortælleleværdi?), så er de dog under alle omstændigheder værd at have med i baghovedet, når beslutninger skal træffes. En landskabspolitik, der alene var baseret på disse kriterier, ville fastfryse landskabet. Et landskab er ikke blot et historisk resultat, men tillige et fortløbende laboratorium for landskabelse. Omvendt ville en landskabspolitik, der ignorerede disse kriterier, gøre os identitetsløse – og dermed også den fortløbende landskabelse mere retningsløs.

### **3.2 Landskabet som biotop**

De biologer, som – i overensstemmelse med de nævnte kriterier – ønsker at bevare naturområder eller -typer af historisk betydning, gør det naturligvis samtidig for at bevare levesteder for de arter, der i mange tilfælde er truet sammen med den ofte sjældne naturtype. Andre grupper af biologer anvender imidlertid andre kriterier. Specielt i de senere år er kravet om dynamik, vildhed og upåvirkethed taget til. En forskergruppe fra Danmarks Miljøundersøgelser udgav for nogle år siden en rapport, der i tråd hermed gav et interessant bud på et sæt af kvalitetskriterier med tilhørende indikatorer.

Udgangspunkt blev taget i økosystemer, der er styret af ”naturlige” processer, hvilket skal forstås som processer, der er upåvirkede af menneskelige handlinger, der under ét betragtes som ”antropogene forstyrrelser” (Nygaard et al. 1999). Nøglebegrebet er ”naturkvalitet,” hvilket ifølge rapporten bør tolkes som det, der ”ud fra en biologisk synsvinkel” forekommer mest interessant, men mere grundlæggende handler det om at begrænse den menneskelige indflydelse. Naturkvaliteten kan i det enkelte landskab ifølge rapportens forfattere bedømmes på grundlag af fire kriterier.

Det første kriterium er *vildhed*. Vildhed defineres her som ”den frie udfoldelse af de naturlige processer uden menneskelige påvirkninger.” Det siges i rapporten, at det biologisk set er ”indlysende, at naturen er bedst til at skabe natur af høj kvalitet. Enhver foranstaltning der hindrer de naturlige processer har dermed en negativ indflydelse på naturkvaliteten” (Nygaard et al. 1999, 9 og 11). Pointen kan forekomme tautologisk, men er det langt fra. Formuleringen er nemlig virkelig lumsk, og spiller, uden selv at være opmærksom på det, på flere forskellige betydninger af ordet ”natur.” På den ene side er ”det naturlige” udtrykkeligt det ikke-menneskelige: ”naturlige processer” betyder her ikke-menneskeligt styrede eller forårsagede processer. Mennesket betragtes som værende af en helt anden verden, og de menneskelige påvirkninger er derfor ikke ”naturlige processer” (uden at det dog gøres klart, hvad de så er). På den anden side bruges ”naturen” til at betegne det hele, inklusive menneskene og deres påvirkninger. De ”naturlige processer” udgør her kun en delmængde af de processer, der finder sted i den samlede natur, nemlig dem der giver kvalitet. Det er således den samlede natur i et område, der kan være af forskellig kvalitet, og denne kvalitet bør altså ifølge rapporten alene vurderes efter graden af menneskelig påvirkning. Naturen (i den omfattende betydning) har kvalitet, når den forløber naturligt (i den begrænsede betydning).

Det antages *a priori*, at alle de (over- eller undernaturlige) menneskelige påvirkninger har været og fortsat vil være af det onde. Et af problemerne herved er imidlertid, at den menneskelige påvirkning under alle omstændigheder allerede har været så stærk, at de økologiske systemer har ændret sig væsentligt i forhold til dem, der fandtes, før mennesket begyndte at blande sig. F.eks. er mange af de store dyr forsvundet fra de danske landskaber. Det er på den baggrund ikke uden videre klart, at enhver menneskelig påvirkning vil være af det onde – selv ud fra de biologiske kriterier, forfatterne hylder. Vedvarende græsningsområder har da også i mange år været højt prioriterede på grund af deres relativt høje og i dansk sammenhæng relativt sjældne biologiske diversitet, ligesom andelen af lysåbne områder generelt er blevet større som følge af menneskelig påvirkning. Rapporten

åbner paradoksalt nok også selv op for ”gennem plejeindgreb at genskabe nogle af de forstyrrelser og noget af den dynamik, der er forsvundet i det moderne landskab.” Helt principielt vil bevarelse af vildhed i områder, selv uden interne menneskelige indgreb, da også forudsætte en menneskelig planlægningsindsats for at beskytte disse områder mod en lidt for vild menneskelig påvirkning. De vil derfor under alle omstændigheder være anderledes end områder, hvor der ikke sættes grænser, og vil dermed paradoksalt nok også være stærkt påvirkede af menneskelige valg og menneskelig planlægning.

Det andet kriterium er *oprindelighed*. Det er et oplagt vanskeligt begreb at anvende, fordi naturen under alle omstændigheder løbende ændrer sig. Det, der var en gang – hvornår det så mere præcist tænkes at være – er ganske enkelt ikke mere. Pointen med at understrege oprindeligheden er da også meget tæt på pointen med at betone vildheden. Det afgørende er, om mennesker har ændret på naturen. Det kan eksempelvis være ved at regulere vandløb, lave råstofgrave og dræne skov- og engområder, eller det kan være ved at indføre arter, som ikke selv har kunnet finde vej. Naturtyper som afgræssede enge og overdrev betragtes derfor også som sekundære i forhold til eksempelvis de typisk mere upåvirkede strandenge. Oprindelighed er ikke kun et svært begreb at anvende, fordi naturen løbende ændrer sig – akkurat som den også gjorde det oprindeligt. Der er også i hvert fald to yderligere grunde.

For det første kommer man ikke uden om at måtte besvare spørgsmålet: hvornår var oprindeligt? Hvis der svares: før menneskene kom, så bliver de næste spørgsmål uomgængeligt: lige før eller lang tid før? og: hvad hvis de klimatiske forhold var anderledes end nu? For det andet kan oprindeligheden være hæftet på flere ting. Den kan være hæftet på arterne, der skal være de samme, som før menneskene dukkede op (eller måske alternativt: som ville have været her, hvis ikke menneskene var kommet). I så fald vil det være en mulighed at udsætte arter som bæveren, der har været her før, men er blevet fortrængt af menneskene. Det kan omvendt også være de økologiske strukturer, der skal svare til dem, der var. I så fald vil forskellige former for naturgenopretning være en mulighed, ligesom menneskene eventuelt selv kunne tænkes at spille nogle af de roller, som andre arter oprindeligt menes at have varetaget, f.eks. ved at sørge for lysåbne områder.<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> Hvorvidt det danske landskab var meget eller lidt lysåbent, før mennesker kom til, er blandt andet derfor et heftigt omdiskuteret tema i den danske natur- eller landskabskvalitetsdebat. Groft sagt deler positionerne sig således, at pollenanalytikerne ikke kan finde tilstrækkelige spor af lysåbne arealer til at hævde andet, end at det meste af landet har været skovdækket (bl.a. Odgaard under udg.). Mange økologer vil omvendt være tilbøjelige til at antage, at tilstedeværelsen

Det tredje kriterium er *kontinuitet*, hvilket både skal tolkes i en rumlig og en tidslig dimension. Det tidsligt lange stræk uden de i reglen meget voldsomme og sjældent forudsigeligt gentagne forandringer, som mennesker forårsager, vil alt andet lige give en biologisk set rigere natur. Mange arter har svært ved at overleve voldsomme ændringer af livsbetingelserne, uanset om mennesker står bag eller ej. Den rumlige kontinuitet, dvs. sikringen af større sammenhængende områder uden uoverstigelige barrierer, giver tilsvarende flere arter mulighed for at overleve, fordi de kan bevæge sig rundt på et større område, efterhånden som de enkelte delområder skifter karakter. Pointeringen af behovet for kontinuitet er helt uafhængig af, om man tolker mennesket som naturligt eller ej, og den tidslige og rumlige kontinuitet må være en central kvalitet i enhver form for natur- eller landskabsvurdering, der lægger vægt på tilstedeværelsen af en mangfoldighed af andre arter end mennesket.

Det fjerde kriterium er *autenticitet*. Dette er antagelig det mindst klare af de fire kriterier. Hovedpointen er at separere naturområder, der har udviklet sig spontant uden bevidst menneskelig styring, fra naturområder, som mennesker har tilstræbt at få til at tage sig ud som noget andet, end de er. Den menneskelige virksomhed skal ikke direkte have haft til hensigt at skabe en bestemt natur, men være optaget af noget andet, og de naturelementer, f.eks. organismer, der befinder sig i området, skal derfor også være kommet til af egen drift og ikke udsat med henblik på at etablere et bestemt landskabsbillede eller en bestemt naturtype. Idéen er at undgå ”falsk natur,” ligesom man søger at undgå kunstforfalskninger, der giver sig ud for noget andet end de er (jf. også Elliot 1995).

Autenticiteten er imidlertid en forfærdelig svær størrelse at operere med i forhold til natur. For det første kan natur overhovedet ikke være falsk, hvis man betragter naturen som det hele. Uanset hvad, så kan det ikke være andet end natur; også falske kunstværker er ægte natur. Selv hvis man opererer med en skelnen mellem menneske og natur, kommer man hurtigt i vanskeligheder. Holder et naturområde f.eks. op med at være ægte, blot fordi der er nogen, som betegner det som noget andet, end det er? I øvrigt kan bestræbelsen på at lave ”naturgenopretning” – forstået som retabletering af strukturer og/eller artssammensætning fra en svunden tid eller sådan som man tror, området ville have set ud, hvis mennesker ikke havde gjort sin entré – jo udmærket være udtryk for et autentisk ønske, selvom natur-

---

af et betragteligt antal større dyr som skovelefanter, bison, kæmpehjort, vildsvin etc. sammen med bæverne har været i stand til at holde større områder lysåbne over længere stræk (f.eks. Thomsen 1996).

genopretning må forblive en vanskabning for en position, der gør den ægte natur principielt menneskefri.

Et ideal, der er nært beslægtet med DMUs, er idéen om at bevare eller retablere biologisk eller økologisk ”integritet” (Leo & Levin 1997), specielt når det forstås som evnen til at understøtte og bevare ”et afbalanceret, integreret, adaptivt fællesskab af organismer med en artssammensætning og funktionel organisation, der er sammenlignelig med områdets naturlige habitat” (Karr & Dudley 1981), hvor ”naturlig” betyder sådan som det var før enhver form for menneskelig indgriben, eller sådan som der ville have været, hvis mennesket aldrig var dukket op. Integritet refererer til ”betingelser med lille eller ingen indflydelse fra menneskelige handlinger” (Angermeier & Karr 1994). Begrebet dukkede første gang op i forbindelse med vedtagelsen af den amerikanske vandmiljø-lovgivning i begyndelsen af 1970’erne (Karr 1991), og det blev i første omgang anvendt ved regulering af ferske vande, men er siden gledet ind i landskabsforvaltningen generelt, både i USA og ikke mindst i Canada, hvor betydelige områder fortsat er relativt upåvirkede af menneskelig virksomhed.<sup>3</sup>

Begrebet er inspireret af den amerikanske naturforvalter Aldo Leopolds berømte kriterium for god naturforvaltning: ”at bevare det biologiske samfunds integritet, stabilitet og skønhed” (Leopold 1989, 262). Bag Leopold finder man den amerikanske naturfredningsbevægelses fader, John Muir, for hvem naturkvalitet og vildnis var en og samme ting: ”Ingen af Naturens landskaber er grimme, så længe de er vilde” (Muir 1991, 4), og bag Muir finder man bl.a. Ralph Waldo Emersons hyldest til den vilde natur, hvori ”skønhed overalt bryder frem” (Emerson 1951, 386). Opfattelsen passer naturligvis som fod i hose med syndefaldsparadigmet og de to konstellationer, som dette paradigme udspringer af: mennesket antages at stå udenfor naturen som en inkompatibel og destruktiv synder, der forstyrrer eller ligefrem ødelægger den naturlige skønhed og balance. Det var langt

---

<sup>3</sup> Også EUs habitat-, fuglebeskyttelses- og vandrammedirektiver er i det mindste delvist opbygget efter denne model med ”naturlige referencetilstande.” Vandrammedirektivet kommer tættest med dets definition af den ideelle referencetilstand som den fuldstændig uberørte og menneskeligt upåvirkede tilstand. Direktiverne fordrer dog alene, at man sigter efter en bestemt kvalitetsgrad; habitatdirektivet taler om ”gunstig (stabil) bevaringsstatus” for udvalgte naturtyper og arter – bl.a. med henvisning til økosystemernes integritet (Artikel 6) – mens vandrammedirektivet taler om ”god økologisk tilstand.” Den såkaldte Lov om miljømål stiller krav til amterne om at disse skal udarbejde en samlet plan for Natura 2000-områderne med brug af klare indikatorer. Et brugbart sæt af indikatorer er forsøgt opstillet i Søgaard et al. 2003. Fredshavn & Skov (2005) forsøger at kombinere vandrammedirektivets fem-niveau-skala med habitat-direktivets krav i en generel kvantificerbar indikator-model. Der er under alle omstændigheder tale om, at biologiske eksperter – eller disses stand-ins – træffer beslutningerne på hele naturens vegne (jf. også Agger et al. 2005, 16ff).

hen også John Muirs position: Det paradisiske vildnis, Guds smykkekrin, lider ubodelig skade der, hvor mennesker ikke blot er på gennemrejse.

Ønsket om at bevare levesteder for vilde arter eller ligefrem vildnis-områder uden nogen form for menneskelig styring kan dog også forbindes med den femte konstellation og det integrerede kvalitetsparadigme. Hvis de menneskelige påvirkninger bliver for voldsomme og uregelmæssige, eller hvis fragmenteringen af landet bliver for udtalt til, at det er muligt at bevare den efterstræbte artsrigdom eller til at opretholde en række væsentlige økologiske tjenesteydelser, eller hvis bestandig menneskelig pleje hindrer en efterstræbt uafhængig dynamik, så er der al mulig grund til at være tilbageholdende. Den tidslige og rumlige kontinuitet vil også være af central betydning for den, der tilstræber en sammenhængende tilgang til landskabskvaliteten, sådan som det eksempelvis formuleres i den danske naturbeskyttelseslovs formålsparagraf fra 1992, hvor formålsparagraffen forbinder beskyttelse af vilde dyr og planter med hensyntagen til landskabelige, kulturhistoriske, naturvidenskabelige og undervisningsmæssige værdier, samt sikring af offentlig tilgængelighed (Naturbeskyttelsesloven 1992, § 1 stk. 2).

Naturbegrebet er som sagt overordentligt sammensat. Det samme gælder spørgsmålet om, hvad naturbeskyttelse ret beset sigter på. Ud over vildhed og økologisk integritet kan man således have øje for bl.a. biologisk diversitet (i mange variationer), økosystemisk sundhed eller økologisk bæredygtighed (jf. bl.a. Callicott et al. 1999). Der er samtidig god grund til ikke at være alt for skråsikker i bedømmelsen af andres brug af begrebet ”natur.” Man kommer let til selv at tale med to eller flere tunger, uanset om man primært betragter mennesket som naturligt eller ej (Siipi 2004). Selvom i hvert fald tre af de nævnte kriterier forekommer mig tvivlsomme, så finder jeg det omvendt værdifuldt at understøtte den overordnede bestræbelse, der ligger bag, og de fleste af de indikatorer, som bruges til at vurdere naturkvalitet, kan også med fordel anvendes, selvom man ikke accepterer den radikale adskillelse af menneske og natur. Bevarelse af rum for andre arters frie udfoldelse, for biologisk forskellighed og for dynamik med ringe eller ingen menneskelig styring er kvaliteter, som ingen opgørelse over natur- og landskabskvaliteter bør være foruden.

### **3.3 Landskabet som æstetisk rum og sceneri**

Aflæsningen af landskaber i æstetiske termer er ikke noget nyt fænomen. I både den græske, den mellemøstlige og den romerske kultur kan man finde landskabsbeskrivelser, som vi uden videre vil kalde æstetiske. Det er dog først i 1700-årene, at de tre kategorier, som i dag betragtes som klassiske, mere systematisk bliver skilt ud og undersøgt i én og samme proces.



Den første af de tre kategorier er *det skønne*. Det er langt den ældste af dem og bliver da også i 1700-tallet forbundet med en række af de træk, som allerede i antikken blev fremhævet som attraktive. 1700-tallets opfattelse af det skønne landskab er tæt på det antikke forbillede: det bølgende, frugtbare, pastorale landskab, sådan som det kan findes beskrevet både hos antikke forfattere som Homer, Virgil, Horats og den yngre Plinius, og som måske – hvad bl.a. geografen Jay Appleton har argumenteret for – er det landskab, vi biologisk set er kodet til at foretrække (Appleton 1975 og 1990). Det organisk-harmoniske natursceneri var også forbillede for 1700-tallets engelske landskabs-have, tilrettelagt af gartnere og landskabsarkitekter som Bridgeman, Kent og Lancelot "Capability" Brown. Det glatte, bølgende og bløde, det harmoniske er idealet, hedder det hos bl.a. Edmund Burke (Burke 1757/1990). Den bugtede linie identificeredes ligefrem som skønhedens linie i Hogarths berømte formulering (Hogarth 1753/1998).

Den anden kategori er *det sublime* eller *det ophøjede*: det overvældende eller dramatiske natursceneri, der på én gang er frygtindgydende og tiltrækkende. Fascinationen ved den umådeligt store (den matematisk-sublime) eller den skræmmende voldsomme (dynamisk-sublime) natur udvikles i løbet af 16- og 1700-årene af forfattere som Burnett, Dennis, Shaftesbury, Addison, Burke, og Kant – bl.a. i kølvandet på erkendelsen af, at universet er umådeligt meget større i tid og rum end tidligere antaget (Nicholson 1959). Det sublime er dog helt principielt en vanskelig størrelse at operere med i planlægning, eftersom det sublime netop befinder sig hinsides enhver menneskelig skala. Omvendt kan netop udsigten til det sublime – havet, de fjerne blå bjerge eller en gletscher – være en særlig attraktion, som kan skjules eller fremhæves.

Den tredje kategori er *det pittoreske*, en kategori der i 1700-tallets begyndelse glider ind som en alternativ formulering af det skønne, med særlig henblik på billedlige eller billedlignende kvaliteter – landskaber der ser ud som var de formet af en maler – men som senere i århundredet af bl.a. William Gilpin bliver udskilt som en særlig form for skønhed (Gilpin 1792), for til sidst, primært af Uvedale Price, at blive brugt som en selvstændig kategori midtvejs mellem det skønne og det sublime (Price 1796). Hvor det skønne er glat, flydende og harmonisk, er det pittoreske knortet, abrupt og disharmonisk uden omvendt at blive så skræmmende, at man vender sig indad. Mens det skønne blot er pænt (og hurtigt keder), er det pittoreske omvendt netop i kraft af sin kompleksitet vedvarende interessant. Opfindelsen af det pittoreske som særskilt landskabsæstetisk kategori må primært ses som et udtryk for en stor tidstypisk lyst til at bevæge sig ud over det

sikre og ordnede, der var blevet dominerende i det hjemlige landskab, og i stedet opsøge mere vilde egne uden en åbenlyst menneskeligt påført orden.

Den æstetiske opfattelse af landskaber er ofte blevet negligeret eller forsøgt tilsidesat på grund af dets angiveligt rent subjektive karakter. At det æstetiske er subjektivt, er imidlertid kun sandt i én betydning af begrebet ”subjektivt,” og ikke i nogen af de betydninger, hvor henvisninger til et forholds subjektivitet gør det problematisk at anvende i forbindelse med landskabsvurdering eller -planlægning. Den æstetiske opfattelse er naturligvis subjektiv i den forstand, at der forudsættes et sansende subjekt – på akkurat samme trivielle måde som videnskab er subjektiv i den forstand, at der fordrer et erkendende subjekt. Den er imidlertid på ingen måde subjektiv i den forstand, at den er tilfældig, idiosynkratisk og fundamentalt forskellig mennesker imellem. Ikke at sansen er fuldt færdig til brug fra fødslen, lige så lidt som eksempelvis matematiske færdigheder eller færdigheder inden for enhver anden genre er det. De skal alle tilegnes gennem træning og kan udvikles både individuelt og kollektivt. Den forskellighed, som uundgåeligt vil findes mennesker imellem – her så vel som i enhver anden genre – giver samtidig anledning til at opdage kvaliteter, man tidligere selv har overset, eller til nok engang at overveje, om de kvaliteter, man i stedet har hæftet sig ved, stadig vil være værd at forfølge. Forskelligheden er imidlertid ikke så stor mennesker imellem, at indbyrdes begribelighed ikke er mulig.

En del af forskelligheden skyldes forskellige tilgange til det landskab, man forholder sig til. Akkurat som en videnskabelig opfattelse af et område kan antage flere former, afhængig af disciplin og forskningsinteresse, kan den æstetiske naturerfaring eller opfattelse af landskaber antage flere forskellige former. Martin Seel skelner eksempelvis i sin bog om naturæstetik mellem tre typer af æstetiske tilgange (Seel 1991). Opfattelsen af omgivelserne kan være *kontemplativ*, forstået som en form for desinteresseret laden være, som når man ligger på ryggen og betragter skyernes passage på himlen. Den kontemplative betragter oplever ved (og finder tilfredsstillelse i) for en stund at suspendere sine egne bekymringer og blot lade verden passere forbi uden at skelne mellem godt og skidt, tiltrækkende og utiltalende. Når opfattelsen omvendt er *korresponsiv*, foretages en engageret vurdering af landskabets tiltrækning, ikke mindst med udgangspunkt i spørgsmålet: Er her godt at være og leve? Tilbyder området nogle lovende livsbetingelser? Berøres jeg af områdets karaktertræk og atmosfære, af dets betydning, kort sagt: af stedets ånd? Endelig er den *imaginative* tilgang ifølge Seel karakteriseret ved, at landskabet opfattes som et selvstændigt kunstværk, der kan bedømmes på sin skønhedsværdi eller på sin evne til at fastholde mere end en kortvarig interesse. Oplevelsen af et landskab kan dog også give an-

ledning til alle mulige andre former for imaginativt engagement, både i form af associative, projicerende og mere konstruktivt nytænkende forestillinger (jf. også Brady 2003). De tre forskellige æstetiske tilgange spiller på forskellig vis sammen, og et område kan siges at have høj kvalitet, hvis det indbyder til en æstetisk erfaring i alle tre dimensioner.

Man kunne til de tre nævnte tilgange føje en fjerde, hvor den æstetiske tilfredsstillelse er tæt forbundet med et grundigt kendskab til et områdes historie med dets biologiske og landskabelige særtræk (Rolston 1998; Carlson 1979). Man kunne også spørge, om Seels opdeling give tilstrækkelig plads til den engagerede optagethed af et landskab, som hverken er kontemplativ eller forbundet med en vurdering af området som levested. Det afgørende for os her er dog blot at notere, at der er en flerhed af tilgange til oplevelsen af landskabelige kvaliteter.

### 3.4 Et samlet bud på kvaliteter

Mit eget bud på kvaliteter, der er centrale for bedømmelsen af landskaber – og dermed også vil være centrale i natur- og landskabspolitikken eller -planlægningen – kan sammenfattes i fem elementer (Arler 1997, 2000a og 2000b). Det kan ikke siges at adskille sig radikalt fra andre forsøg (se f.eks. Caspersen et al. 2001). De fem elementer, jeg finder det vigtigt at fremhæve, er ikke altid lette at holde ude fra hinanden, og er heller ikke alle lige lette at omsætte til let operationaliserbare parametre og indikatorer i en natur- eller landskabskvalitetsplan.

Lad mig starte med *det billedlige*. Vi kan her knytte an til den klassiske opdeling mellem det skønne, det sublime og det pittoreske. Det skønne er i denne sammenhæng det umiddelbart indbydende, det harmoniske, det parkagtige landskab. Det pittoreske er det mere komplekse, tilsyneladende rodede, til tider dramatiske. Det sublime er det overvældende store eller voldsomme, måske ligefrem skræmmende, det der hinsides vanlige menneskelige skalaer. Det er som sagt ikke let at afgøre, hvornår det ene slutter og det andet begynder, men pointen med at differentiere er også primært at understrege, at landskaber kan appellere på meget forskellig vis over en bred skala. Det er ikke kun en slags landskab eller natur, som kan være attraktiv. De tre kategorier kan – eventuelt sammen med forskellige mellemformer – anvendes, når man vil forsøge at sætte ord på de særlige kvaliteter, som et givet landskab rummer.

Det billedlige er som nævnt nært forbundet med det imaginative, dvs. med kvaliteter der giver associationer til velkendte landskaber, til kunstværker eller til kommende muligheder. Det er ikke uden videre til at sige, om kunstværkerne skaber sansen for bestemte kvaliteter, eller om der er

kvaliteter, som appellerer til mennesker generelt, når de først bliver gjort opmærksom på dem. Under alle omstændigheder ville kunstværkerne lige så lidt som de kvaliteter, de trækker frem, kunne påvirke os, hvis ikke vi rummede et potentiale for den type påvirkning. Et kunstværk kan da også både minde om glemte kvaliteter og gøre opmærksom på nye – somme tider tilmed på én og samme tid, fordi det altid vil være fremstillet lidt anderledes, end man selv husker at have oplevet det. På tilsvarende måde kan oplevelsen af et helt ukendt landskab bringe minder frem ikke blot om kunstværker men nok så meget om landskaber og oplevelser, man måske ellers havde glemt alt om.

Den stærke pointering af det billedlige i den klassiske naturæstetik kritiseres ofte for at være for ensidigt fokuseret på en enkelt sans, synssansen (bl.a. Brady 2003). Andre sansekvaliteter er da også stærkt medvirkende til opfattelsen af et landskabs eller naturområdes kvaliteter. Den stærke duft af engens blomstrende planter eller af skovbund, lyden af vindens tag i trætoppene eller af rislende vand i en bæk, de taktile kvaliteter hos træer og græs, klipper og sand er da også helt oplagt væsentlige elementer i oplevelsen af vore omgivelser. Uden brug af nærsanserne bliver landskabsopfattelsen underligt fraværende. Sådanne kvaliteter er da heller ikke fuldstændig overset hos de klassiske 1700-tals-æstetikere, selvom selve begrebet ”det pittoreske” så åbenlyst spiller på det billedlige. Omvendt finder jeg synssansen mere central end andre sanser i relation til landskabsplanlægning netop i kraft af dens fjernhed. Synssansen er – i hvert fald hos medlemmer af menneskearten – mere overbliksskabende end høre-, føle-, smags- og lugtesansen.

Det andet element, jeg vil fremhæve, er det *karakterfulde*, det *affektive* og det *atmosfærefyldte*. Det kan være svært at skelne klart mellem det karakterfyldte og det atmosfærefyldte. Nogle lader det karakterfyldte betegne de mere permanente træk ved et landskab, men det atmosfærefyldte forbindes med de skiftende stemninger, der er knyttet til årstider, vind og vejr (Seel 1991). Andre bruger ”det atmosfærefyldte” i en bredere betydning, der dækker begge dele (Böhme 1989 og 1995). Under alle omstændigheder er det, der er værd at have øje for det markante, det stemningsfulde og følelsesmæssigt engagerende, det der er særligt virksomt i opfattelsen af stedets ånd, *genius loci*. Landskaber eller naturområder kan som helhed være blide, bølgende, skarpe, majestætiske, friske, vidtstrakte, dunkle etc., og de mange forskellige enkeltelementer kan bidrage til eller stride mod det generelle billede.

Et tredje vigtigt element vil uundgåeligt være *forskelligartethed*, både inden for et landskab og i forhold til andre landskaber. Forskelligartetheden

er forbundet med bestræbelsen efter det vedvarende interessante, for så vidt som alene variation vil kunne fastholde interessen. Da Charles Darwin eksempelvis passerede de patagoniske stepper på sin rejse med *The Beagle*, var han ved at gå til af kedsomhed – på trods af områdernes uberørthed – fordi den landskabelige og artslige forskellighed var så lille, og intet syntes at ændre sig fra sted til sted selv over meget lange stræk (Darwin 1845/1997, 170f), mens han omvendt blev rundtosset af at springe fra organisme til organisme i regnskovene i omegnen af Rio, selvom disse skove var menneskeligt prægede. Forskellighed omfatter både den geologiske, den biologiske og den kulturelle diversitet og kan måles på mange skalaer: lokalt, regionalt og globalt. Ikke alle steder behøver at rumme den store forskellighed, der eksempelvis kendes fra biodiversitetens *hot spots*, men kan være tiltrækkende alene ved at være anderledes end andre steder.

Det fjerde element er *det historiske*, der tager sigte på landskabelige komponenter med stor fortælleleværdi. Denne værdi kan være knyttet til fortællinger af meget varierende omfang, både tidligt og rumligt. I den ene ende finder vi mærker efter eller virksomme symboler på det personlige livs forløb, og vi finder landskabelige pejlemærker for slægtsfortællinger eller for beretninger knyttet til lokalsamfundets udvikling og markante begivenheder. I den anden ende finder vi de store geologiske processer, som kan spores som karakteristiske klipper og kløfter, bakker og flader i landskabets former eller i efterladte og iøjnefaldende fremmedelementer i landskabets folder. Ind imellem disse to ekstremer finder vi både levn fra og steder for de store nationale fortællinger og sporene efter langstrakte biologisk-genealogiske forløb som eksempelvis organismernes tilbagevenden til det nordeuropæiske område i kølvandet på den tilbagerykkende is.

Det femte element er *det selvstændige*, det der antager form eller former liv uafhængigt af menneskelig styring. Oplevelsen af det, som går sine helt egne vegne, på måder som nok er fremmede for os, og så dog alligevel genkendelige, fordi der er tale om liv som os selv, er for alle en berigende ting. Hvilken form denne uafhængighed skal antage i det enkelte landskab, må afhænge af en række forhold, men så længe der er plads nok, er der god grund til også at bevare steder med ringe menneskelig påvirkning, ikke mindst den slags steder hvor betydelige menneskelige påvirkninger af historiske eller strukturelle årsager ellers kan forventes at virke stærkt begrænsende på den lokale eller globale biologiske forskellighed. Levesteder behøver imidlertid ikke være fuldstændig mennesketomme for at give plads til andre arters egensindige udfoldelse, og jeg ser ingen grund til at være puristisk i kravet om uberørthed.

#### 4. Landskabs- og naturkvaliteterne – og demokratiet

Europarådets Landskabskonvention understreger kravet om, at identifikationen af landskabskvaliteter skal foregå på så demokratisk vis som muligt. Som vi tidligere har set, er det tilsvarende en central pointe i en række af de initiativer, som giver anledning til en debat om landskabs- og naturkvalitet. Spørgsmålet er imidlertid, hvad en demokratisering mere præcis betyder. Det er således værd at være opmærksom på, at kravet om demokrati kan pege i flere forskellige retninger. Hvis man ser på begrundelserne for, at demokratiet er den bedste styreform, så viser i hvert fald tre grundværdier sig at være centrale (Arler 2002 og 2003):

- *Retten til selvbestemmelse*, forstået som liberale frihedsrettigheder til sikring af individuelle råderum med mulighed for at vælge levemåde og træffe frie private valg uden indblanding fra stat og medborgere
- *Retten til medbestemmelse*, forstået som en ret til at blive hørt og inddraget i beslutninger om fælles anliggender – herunder om, hvad der i det hele taget regnes for fælles anliggender
- *Respekt for argumenter*, forstået som en sikring af at beslutninger træffes på grundlag af fornuftige samtaler – med heraf følgende krav om begrundelse samt åbenhed og lydhørhed for argumenter

Retten til selvbestemmelse er koncentreret om etableringen af personlige frirum, hvor andre kan holdes ude om fornødent. Den peger derfor også i retning af sikring af en privat ejendomsret og den hermed forbundne mulighed for at optræde som suveræn forbruger. Folk, der betragter retten til selvbestemmelse som den helt afgørende kvalitet ved demokratiet, vil typisk mene, at fælles politiske beslutninger bør holdes på et minimum. Der vil dog være tilfælde, hvor der ikke kan skabes et egentligt marked for goder, som mange ønsker. Den bedste erstatning for et ægte marked vil her være økonomisk værdisætning af goderne gennem undersøgelser af borgernes private betalingsvillighed på en form for virtuelt marked. Hvis tilstrækkeligt mange vil være villige til at betale så meget for eksempelvis at se trækfugle i et område, at ejeren af området kan kompenseres for de tab, han måtte have for at bevare det som en egnet rasteplads, så kan trækfuglene bevares. Landskabs- eller naturgoder bliver på den måde i sidste ende tolket som private goder på linie med alle andre goder, der udveksles på markedet.

Retten til medbestemmelse sigter mod sikring af alle borgeresagemæssige indflydelse (eller i hvert fald mulighed for indflydelse) på fælles anliggender. Der kæmpes her på to fronter. På den ene side skal alle have ligemæssig indflydelse uafhængigt af indtægt. Der skal tælles hoveder frem for hoveder, som det i sin tid hed inden for andelsbevægelsen. Natur- og

landskabsgoder opfattes her som fælles goder, som alle har andel i, ikke som varer eller privatgoder, der kan købes for penge. På den anden side skal der ikke tages særskilte hensyn til særlige grupper, der påberåber sig særlige evner eller en særlig indsigt og erfaring, der gør dem særlig egnede til at træffe afgørelser i fælles anliggender. Der skal ikke skelnes mellem folk på grund af kvalitative kriterier. Hverken de rige, de kloge, de højtråbende, de statsansatte eksperter eller andre markante grupper med særlige evner og muligheder for at få indflydelse skal have fortrinsret frem for andre. Rigmandsvælde og statsligt autoriseret smagsdommeri er lige uheldigt. I stedet skal beslutninger enten træffes gennem flertalsafgørelse – med tilstrækkelig grad af mindretalsbeskyttelse – eller sigte på at maksimere folks præferenceopfyldelse, således at det størst mulige antal ønsker kan opfyldes.

Den tredje grundværdi i demokratiet, respekten for argumenter, bliver ofte overset i forhold til de to første. Respekten for argumenter er imidlertid en helt central del af begrundelsen for demokratiet som styreform. Hvor diktaturer og plutokratier vil være tilbøjelige til at lukke af for kritiske synspunkter og favorisere eftersnakkere for at undgå en opposition, der kan problematisere styrets legitimitet, dér er det en af demokratiets helt centrale styrker og udfordringer til stadighed at holde kanaler åbne for alle slags opfattelser og at teste argumenters holdbarhed i offentlig debat. Samtidig er det en demokratisk dyd at bestræbe sig på at lytte til argumenter, uanset hvilken person der fremfører dem, i stedet for at lade personens magt og status tælle mere end og dermed skygge for argumenternes overbevisningskraft.

Mens et arguments autoritet i et diktatur alene er afhængig af personens eksterne magt, bør en persons autoritet i et demokrati ideelt set være afhængig af argumentationens interne styrke. En borger i et demokrati bør derfor ikke se det som sin opgave selv at få størst mulig magt og indflydelse, men derimod at sørge for, at de bedste argumenter får det. Man bør for så vidt ikke være styret af en bestræbelse efter at få sine mere eller mindre uigennemtænkte ønsker efterkommet, men derimod af bestræbelsen efter at få netop de ønsker efterkommet, som man har, når – eller som man ville have hvis – man har haft tilstrækkelig indsigt, tid, sanselig fornemmelse og tankekraft til rådighed til at få ønskerne gjort så velovervejede, som det er muligt. Derfor er der også al mulig grund til at lytte til eksperter og kendere, der har arbejdet længe og engageret med et område – uanset om det er som biologer, historikere eller landskabsæstetikere – før man træffer beslutninger. Samtidig vil udvikling af fælles fora for argumentation, læring og gensidig inspiration også være helt afgørende for efterlevelsen af demo-

kratiets tredje grundværdi. Som Aristoteles engang formulerede det: selv om den enkelte vil være bedre end de mange hver for sig, så vil de mange tilsammen være bedre end selv den bedste.

Landskabskonventionen giver ikke klare bud på, hvordan beslutninger om landskabskvalitet skal træffes, og heller ikke på hvilke kvaliteter der bør prioriteres. Hvis den tages alvorligt af lokale og nationale myndigheder, vil den imidlertid være en fin anledning til at få skabt en seriøs debat om, hvilke kvalitetsmål vi i planlægningen af lokale landskaber skal sigte på at opfylde. Samtidig er den med sit krav om at demokratisere processen en god anledning til at tænke på tværs af traditionelle fagområder med hver deres sæt af standarder. Der er mange gode grunde til, at man fra EU eller nationale myndigheders side stiller krav om beskyttelse af udvalgte landskabstræk og -elementer. Det er imidlertid samtidig vigtigt, at lokale folk bliver involveret og får medansvar i processen, så kravene ikke blot fremstår som fjerne instansers absurde og rigoristiske begrænsninger på den lokale udfoldelse. Til gengæld må man så også forvente, at den demokratiske pligt til at lytte til argumenter bliver efterlevet af alle parter.

## Litteraturliste

- Agger, Peder, Per Christensen, Anette Reenberg & Bent Aaby. *Skelettet i landskabet – EF's habitatdirektiv og dansk naturforvaltning*. Vismandsrapport 2005, Kbh.: Naturrådet 2005
- Angermeier, P.L. & J.R. Karr 1994. "Biological Integrity vs. Biological Diversity as Policy Directives," in: *BioScience* **44** (10): 690-97
- Appleton, Jay 1975. *The Experience of Landscape*, London: Wiley
- Appleton, Jay 1990. *The Symbolism of Habitat. An Interpretation of Landscape in the Arts*, Seattle: University of Washington Press
- Arler, Finn 1997. *Om natur og naturkvalitet. Bemærkninger i tilknytning til Århus Amts Naturkvalitetsplan*, Arbejdspapir fra Humanistisk Forskningscenter "Menneske og Natur", Odense: 1-29
- Arler, Finn 1997. *Ind i naturen eller ud af naturen? Om Rousseau og den naturlige opdragelse*, Odense: Humanistisk Forskningscenter Menneske og Natur
- Arler, Finn 2000a. "Ude fra Danmarks Haver. Aspekter af naturkvalitet," in: Anne Ørum-Nielsen (red.). *Landskab 2020*, Ærøskøbing: Ærø Natur- og Energiskole
- Arler, Finn 2000b. "Aspects of Landscape and Nature Quality," in: *Landscape Ecology* **15**: 291-302
- Arler, Finn 2002. "Naturkvalitet og demokrati," in: F. Arler (red.). *Humanøkologi. Miljø, teknologi og samfund*, Aalborg: Aalborg University Press
- Arler, Finn 2003. "En helt igennem demokratisk natur," in: Peder Agger, Anette Reenberg, Jeppe Læssøe & Hans Peter Hansen (red.). *Naturens værdi. Vinkler på danskernes forhold til naturen*, Kbh.: GAD
- Arler, Finn 2004. "Rousseau: filosofen som botaniker," in: Markku Oksanen et al. (eds.). *Biodiversity and Philosophy*, Cambridge University Press



- Arler, Finn 2004. "Det er ikke til at se det," in: Jette Hansen-Møller (red.). *Mening med landskab. En antologi om natursyn*, Kbh.: Museum Tusculanum
- Bacon, Francis 1960. *The New Organon and Related Writings*, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Compagny
- Benelux 1982. *Benelux Convention on Nature Conservation and Landscape Protection*, Bruxelles
- Böhme, Gernot 1989. *Für eine ökologische Naturästhetik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Böhme, Gernot 1995. *Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Brady, Emily 2003. *Aesthetics of the Natural Environment*, Edinburgh University Press
- Burke, Edmund 1990. *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (1757), ed. Adam Phillips, Oxford University Press
- Callicott, J. Baird, L.B. Crowder & K. Mumford 1999. "Current Normative Concepts in Conservation," in: *Conservation Biology* **13** (1): 22-35
- Carlson, Allen 1979. "Appreciation and the Natural Environment," in: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* **37**: 267-76
- Caspersen, Ole Hjorth, Andreas Høll, Vibeke Nelleman, Agnete Odgaard Sørensen 2001. *Landskabsvurdering - en undersøgelse af internationale og danske metoder*, Hørsholm: FSL/Skov- og Naturstyrelsen
- Christensen, Per 2000. *Kampen om vandet. Grundbog i miljøplanlægning*, Aalborg Universitetsforlag
- CLRAE 1994. Congress of Local and Regional Authorities of Europe. *The Mediterranean Landscape Charter (Sevilla Charter)*. Resolution 256, 3rd Conference of Mediterranean Regions, Taormina
- Darwin, Charles 1997. *The Voyage of the Beagle*. Journal of Researches into the Natural History and Geology of the Countries Visited during the Voyage of HMS Beagle round the World, under the Command of Captain Fitz Roy, Rn., (2. udgave, 1845), ed. David Amigoni, Ware, Hertfordshire: Wordsworth
- Elliot, Robert 1995. "Faking Nature," in: R. Elliot (red.). *Environmental Ethics*, Oxford University Press
- Emerson, Ralph Waldo 1951. "Nature," in: *Emerson's Essays*, red. Irwin Edman, New York: Harper & Row
- Europarådet 2000. *European Landscape Convention and Explanatory Report*. T-LAND (2000) 6, Strasbourg 2000
- EU 2000. Europa-parlamentets og Rådets direktiv 2000/60/EF af 23. oktober 2000 om fastlæggelse af en ramme for Fællesskabets vandpolitiske foranstaltninger
- EU 1979. Rådets direktiv 79/402 af 2. april 1979 om beskyttelse af vilde fugle
- EU 1985. EU-direktiv 85/337/EØF af 27. juni 1985 om vurdering af visse offentlige og private projekters indvirkning på miljøet
- EU 1992. Rådets direktiv 92/43/EØF af 21. maj 1992 om bevaring af naturtyper samt vilde dyr og planter
- EU 2003. Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2003/35/EF af 26. maj 2003 om mulighed for offentlig deltagelse i forbindelse med udarbejdelse af visse planer og programmer på miljøområdet og om ændring af Rådets direktiv 85/337/EØF og 96/61/EF for så vidt angår offentlig deltagelse og adgang til klage og domstolsprøvelse
- Fink, H. 1995. "Om landskabet, rette linier og rundbuestil," in: *Paradokser og etik - landbrugs-politik?*, Kbh.: LOK

- Fredshavn, Jesper og Flemming Skov 2005. *Vurdering af naturtilstand* (Faglig rapport nr. 548, Kbh.: DMU)
- Gilpin, William 1792. *Three Essays on Picturesque Beauty*, London: R. Blamire
- Hogarth, William 1998. *Analysis of Beauty* (1753), London: Yale University Press
- Højring, Katrine & Ole Hjort Caspersen 2001. *Indikatorer for kulturmiljø og landskab under forandring*, Park- og Landskabsserien nr. 33, Hørsholm: Skov & Landskab (FSL)
- Karr, J.R. & D.R. Dudley 1981. "Ecological perspective on water quality goals," *Environmental Management* **5**: 55-68
- Karr, James R. 1991. "Biological Integrity: A Long-Neglected Aspect of Water Ressource Management," in: *Ecological Applications* **1** (1): 66-84
- Kørnøv, Lone, 2005. "Public Participation," in: L. Kørnøv, H. Lund & A. Remmen (red.). *Tools for a Sustainable Development*, Preliminary Edition, Aalborg University
- Larsen, Svend-Erik 1996. *Naturen er ligeglad*, Kbh.: Rosinante
- Leo, G. A De & S. Levin 1997. "The multifaceted aspects of ecosystem integrity." *Conservation Ecology* online 1(1), <http://www.consecol.org/vol1/iss1/art3/>
- Leopold, Aldo 1989. *A Sand County Almanac* (1949) with Essays on Conservation from Round River (1953), New York: Ballantine Books
- Locke, John 1970. *Two Treatises of Civil Government*, London: Dent, Everyman's Library
- Lovejoy, A.O. 1960. "'Nature' as Aesthetic Norm," in A.O. Lovejoy. *Essays in the History of Ideas*, New York: Capricorn Books
- Muir, John 1991. *Our National Parks* (1901), ed. Alfred Runte, San Francisco
- Naturbeskyttelsesloven 2004 (LBK nr 884 af 18/08/2004)
- Naturfredningskommissionen 1967. *Betænkning om naturfredning*. Ministeriet for kulturelle anliggender. Betænkning nr. 461
- Naturrådet 2001. *Nationalparker i Danmark – diskussion på baggrund af udenlandske erfaringer*, Naturrådet
- Nicholson, Marjorie Hope 1959. *Mountain Gloom and Mountain Glory*, Seattle & London: Washington University Press
- Nygaard, Bettina et al. 1999. *Naturkvalitet – kriterier og metodeudvikling*, Faglig rapport nr. 285, Danmarks Miljøundersøgelser, Miljø- og Energiministeriet
- Odgaard, Bent (under udg.). "Naturens udvikling siden 4000 f. Kr.," in: *Naturen i Danmark*, Kbh.: Gyldendal
- Olwig, Kenneth R. 2002. *Landscape, Nature, and the Body Politic*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press
- Price, Uvedale 1796. *An Essay on the Picturesque, as Compared with the Sublime and the Beautiful; and, on the Use of Studying Pictures, for the Purpose of Improving Real Landscapes*, London: J. Robson
- Rolston III, Holmes 1998. "The Aesthetic Experience of Forests," in: *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* **56**: 157-67
- Rousseau, Jean-Jacques 1962. *Émile eller om opdragelsen*, I. Del, Kbh. Borgen
- Seel, Martin 1991. *Eine Ästhetik der Natur*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Siipi, Helena 2004. "Naturalness in Biological Conservation," in: *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* **17**: 457-77
- Skov- og Naturstyrelsen 1999. *Kulturhistorien i planlægningen. Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen*, Kbh.: Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen

- Skov- og Naturstyrelsen 2002. *Landskab og kulturmiljø. Miljøkonsekvensvurderinger i det åbne land. Håndbog*, Kbh.: Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen
- Søgaard, Bjarne et al. 2003. *Kriterier for gunstig bevaringsstatus*. Faglig rapport nr. 457, Kbh.: DMU
- Thomsen, Karsten 1996. *Alle tiders urskov*, Århus: Nepenthes
- Thyssen, Ole 1982. *Den anden natur*, Kbh.: Vindrose
- Tuan, Yi-Fu 1977. *Space and Place: The perspective of experience*, London
- Wilhelmudvalget 2001. *En rig natur i et rigt samfund*, Kbh.: Skov- og Naturstyrelsen
- Williams, R. 1972. "Ideas of Nature," in: J. Benthall (ed.). *Ecology. The Shaping Enquiry*, London: Longman